

ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 1850—1860-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ԶԵՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ 1830—50-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Արևմտյան Հայաստանում և հատկապես Հայկական Կիլիկիայի լեռնա-գավառներում 1830—50-ական թթ. բռնկվեցին սուլթանական կառավարու-թյան դեմ ուղղված մի շարք ապստամբություններ. տեղի ունեցան զինված ելույթներ, ինքնապաշտպանական կռիվներ: Մարտերի կենտրոնը մնում էր Լեռնային Կիլիկիայի Զեյթուն գավառը:

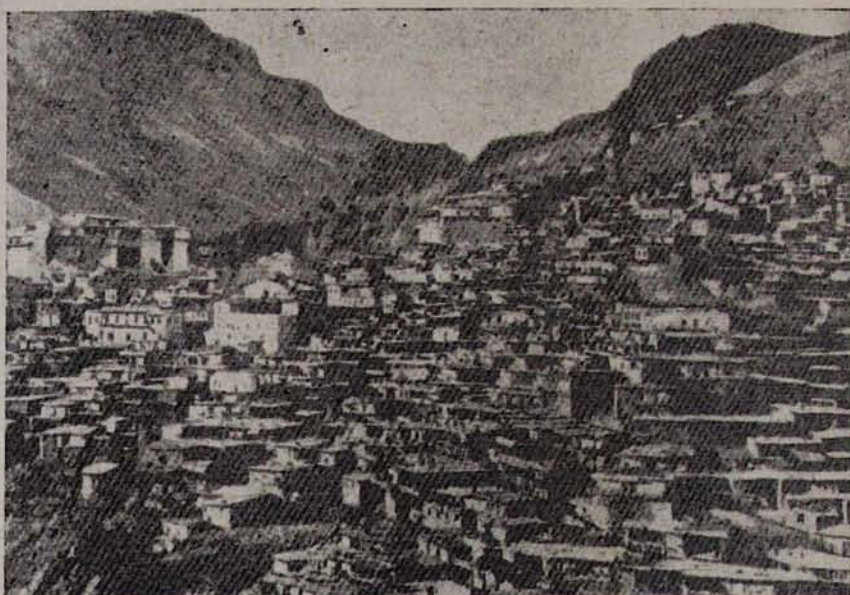
Մարաշի փաշայության մեջ մտնող ըմբոստ, քաջակորով ու ազատա-տենչ լեռնականներով բնակեցված Զեյթունը շարունակում էր պահպանել իր կիսանկախ դրությունը: Ամուր պաշտպանական վայրեր, հարմարավետ աշ-խարհագրական դիրք ունեցող Ուլնիայի բնակիչների թիվը հասնում էր 35—40 հազարի: Այստեղ մշակում էին Պիրիդի երկաթի, կապարարծաթի հան-քերը, արտադրում երկաթ, վառոդ, պատրաստում զենք ու զինամթերք, այն օգտագործելով արշավող զորաբանակներին դիմագրավելու, լեռնահամայնքի իրավունքները պաշտպանելու նպատակներին:

XIX դարի երկրորդ քառորդին սուլթանական կառավարությունը ուժեղաց-նում է Զեյթունի կիսանկախության վերացման իր վաղեմի քաղաքականությու-նը: Եգիպտական արշավանքով, Հունաստանում, Սիրիայում ծավալված ազա-տագրական պայքարի ճնշումով զբաղված Մահմուդ II-ը սկզբում օգտագոր-ծում էր կուսակալ փաշաներին, նրանց կովեցնում Զեյթունի հետ, փոխադար-ձաբար թուլացնում երկուսի ուժերը, հիմնական հարվածը վերապահելով ա-պագային: 1829 թ. Կեսարիայի նահանգապետ Քեոսե փաշան հանձնարարու-թյուն է ստանում նվաճել Զեյթունը: Թուրքական բանակը Կոկիսունի մոտ հան-դիպում է փոքրաքանակ զեյթունցիների համառ դիմադրությանը: Յաղուպ-յան Աստվածատուրի զնդակով սպանվում է դրոշակակիր Զելլադը, փաշայի զորքը խուճապահար նահանջում է, իսկ Զեյթունը շարունակում է մնալ կիս-անկախ:

1832 թ. Մարաշի Սուլեյման փաշան շարժվեց դեպի Զեյթուն և բանակ

դրեց Զերմուկի դաշտում¹։ Թուրք փաշան նպատակ ուներ գրավել բերդաքաղաքը և հիմնովին կործանել այն։

Օտար բանակի թվաշատությունից երբեք չեղկնշող զեյթունցիները անմիջապես մոռանում են բոլոր հակասությունները, միավորվում և գիշերը հանկարծակի հարձակման անցնելով, չորս կողմից շրջապատում են Սուլեյման փաշայի զորամիավորումները, մի մասը ջարդում, մյուսի մեջ խուճապ առաջ բերում և ստիպում փախուստի դիմել։ Սուլեյման փաշան մարտադաշտում 309 դիակ թողնելով՝ շուրջ Մարաշ կառնե և քովը եկողներուն կըսե թե... այդ կյավուրենքուն հեռ թշնամությունը անօգուտ է, պետք է բարեկամություն վարվիլ²։

Զեյթուն քաղաքի ընդհանուր տեսքը

Զեյթունի հերթական հաղթանակին օգնեցին նաև արտաքին հանգամանքները։ Այդ ժամանակ Եգիպտոսի Իբրահիմ փաշան գրավել էր թուրքական բազմաթիվ նահանգներ, տիրել Կիլիկիայի դաշտային վայրերին և շարժվում էր դեպի մայրաքաղաք։ Նման իրադրության մեջ սուլթանական կառավարությունը ոչ միայն չէր կարող մտածել Զեյթունը սրով նվաճելու մասին, այլև խորամանկ, ուժեղ հակառակորդի առաջխաղացման վտանգի դեմ հանդիման՝ ստիպված էր «փոքրերի» նկատմամբ մեղմանալ։ Այդ շրջանում սուլթանին ատելի քրդական իշխանապետերը անկախության ֆերմաններ էին ստանում, պետությունը հաստատում էր նրանց իրավունքները, միայն

1 Հ. Մ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 136։

2 Գր. Գալուստյան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, էջ 130։

թե բանակ տրամադրեին կառավարութեանը, ճանաչեին նրա գերիշխանութիւնը:

Օգտագործելով սուլթան Մահմուդի այդ քաղաքականութիւնը՝ զեյթունցիները որոշում են մարտերում փառաբանված հերոս Դելի-քեշիշ մականուն ունեցող Տեր Օհան քահանայի գլխավորութեամբ պատվիրակութիւն ուղարկել մայրաքաղաք³, որը խնդիր պիտի ունենար վերահաստատել տալու Մուրադ IV-ի շնորհած հրովարտակը և, հարկաչափը կայունացնելով, ազատվել Մարաշի փաշաների ապօրինութիւններից: 1833 թ. Տեր Օհանը հասնում է Կ. Պոլիս, ներկայանում Մահմուդ II-ին և վերահաստատել տալիս Զեյթունի՝ Ֆեւմալը վակիի իրավունքը: Հարկաչափը մնում էր նախկին տասնհինգ հազար դահեկան: Տեր Օհանի հաջողութիւնն արդյունք էր և այն բանի, որ Մահմուդ II-ը այդ օրերին շահագրգռված էր զեյթունցիներին սիրաշահելու և իր կողմը դրավելու: Այստեղ, փաստորեն, Զեյթունի խնդրանքը համընկնում էր սուլթանի ցանկութեանը, ուստի և վերահաստատվում էին զավառի նախկին իրավունքները:

1833 թ. եգիպտոսի Իբրահիմ փաշան, ձեռնադրելով Թուրքիայի գերիշխանութիւնը, իրեն ենթարկեց Սիրիան, Պաղեստինը և Կիլիկիան, որոնք շարունակեցին մնալ եգիպտական գերագահութեան տակ մինչև 1840 թ. Լոնդոնի պայմանագիրը⁴: Մինչ այդ Իբրահիմ փաշայի բազմաթիվ փորձերը Զեյթունի հպատակեցման համար դրական արդյունքի չհասան:

Եգիպտացիների արշավանքները Զեյթունի վրա շարունակվեցին նաև հաջորդ տարիներին: «Մասյաց աղավնի» պարբերականի վկայութեամբ «զեյթունցիք խողան օղլուի ցեղին հետ դաշնակցելով քաջութեամբ դեմ կեցան եգիպտացվոց բանակին, չորս տարի հուսահատաբար կռիւցան Իբրահիմ փաշայի հետ, և վերջապես ստիպեցին, որ ետ կենա յուր անսպառնալիք անսպասելիքներն, ու մեկդի քաշվի»⁵: 1840 թ. եգիպտացիները թողեցին Կիլիկիան, և Զեյթունը ազատվեց Իբրահիմ փաշայի հարձակումների վտանգից:

1841 թ. 500 հեծյալներով խասեք անունով մի թուրք զինվորական մըտավ Զեյթուն իբրև հյուր, ապա երեք օր պայմանաժամանակ դնելով, պահանջեց հարկագումարը: Նրա զինվորներին իշխանները կալանավորեցին և հասկացրին, որ թուրք հարկահավաքը հանկարծ փողոց դուրս չգա, «վասնզի, ըսին, մեր երիտասարդները, այստեղ թուրք տեսած չլլալուն համար՝ ծանր պիտի թվի իրենց քո ներկայութիւնդ և առաջին անգամ հանդիպողը պիտի սպաննե քեզ»⁶: Զորապետը ստիպված էր խնդրելու, որ իրեն զորքի հետ միասին բաց թողնեն: Իշխանները պատասխանեցին, թե իրենք թուրք զինվորներին արդեն վճռել են զավառից և պահանջեցին ուղեկիցներից յուրաքանչյուրին 10-ական ոսկի վճարել, այլապես կկոշոպտեն բոլորին և մերկամարմին

³ Տե՛ս Հարություն Ս. Նաշալյան, Զեյթունի քաջամարտիկ Տեր-Օհանի քաջագործութեանց դրվագներն, Պելուրթ, 1955, էջ 49—50:

⁴ Տե՛ս Հ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 142—143:

⁵ «Մասյաց աղավնի», 1864, հուլիս, էջ 187:

⁶ «Զեյթունի պատմագիրը», հրատարակութիւն Զեյթունի հայրենակցական միութեան, Պոնեոս-Այրես, 1960, էջ 189—190:

կարտաքսեն գավառից: Կողոպտելու եկած խասեքը հարկադրված ընդունեց բոլոր պահանջները և ամոթահար վերադարձավ Մարաշ:

1842 թ. Յուսուֆ փաշայի զորաբանակը շրջապատեց հարևան թեմեր-լանցի թուրքմեն ցեղերին: Նրանց դուրսը անհուսալի էր, փրկության ելք չկար. թուրքերը որոշել էին բոլորին սրի քաշել: Այդպես էլ կլինեք, եթե օգնության չհասնեին զեյթունցիները: Լեռնագավառի հայերի ու թեմերլանցի-ների մեջ վեճերը, զինաբախումներն անընդմեջ էին, սակայն այժմ տեսնելով հարևանների վիճակը, զեյթունցիները օգնության հասան նրանց: Զեյթունի երեք իշխանները և 500 քաջերի գլուխն անցած Տեր-Օհան Դելի քեշիշը Ղան-տըրի տակ ճակատամարտ տվեցին: Թուրքական բանակը նահանջեց Կոկիսոն: Հայերը հաղթանակ տարան և թեմերլանցիները շնորհակալությամբ, անստնվերենք տալով զեյթունցիներին, խոստացան մշտնջենապես բարեկամ մնալ նրանց:

1847 թ. Զեյթունի վրա է արշավում Թոփալ Սատո անունով զորապետը և բանակը մոտեցնում բերդաքաղաքին:

Կես գիշերին, եկեղեցու զանգերով տրված ազդանշանով, սկսվում է զեյթունցիների հարձակումը: Զարդն ահավոր էր⁷. Ամենուր թշնամին գթություն էր աղերսում: Սպանվում է Թոփալ Սատո զորապետը, իսկ զեյթունցիք, սակավթիվ զոհեր տալով, հաղթանակ են տանում:

Կոտորածի լուրը հասնում է մայրաքաղաք: Սուլթանն ու իր պալատականները մեկ անգամ ևս համոզվելով, որ Զեյթունն անընկճելի է, որոշ ժամանակ դադարեցնում են արշավանքները, իսկ 1850 թ. որոշում են սիրաշահել իշխաններին և այդ միջոցով լեռնաշխարհը ենթարկել իրենց: 1851 թ. Զեյթունի շուրջ իշխանները՝ իշխանապետ Մահմեդ Զոհաննես Շոքրոյանը, Մարտիրոս Սուրենյանը, Աստվածատուր Ցաղուբյանը, Աստվածատուր Ենի-տունյանը հրավիրվեցին Կ. Պոլիս՝ բանակցությունների⁸:

Փոխադարձ զիջումներով պայմանագիր կնքվեց թուրքական կառավարության և Զեյթունի միջև:

Պայմանադրության համաձայն, զեյթունցիները պարտավորվում էին ամեն տարի կանոնավորապես Աբդու Մեջիդին վճարել 60 քիս հարկ, սակայն միաժամանակ պաշտպանել իրենց կիսանկախ վիճակը: Սուլթանը հաջորդ տարում փոխեց իր քաղաքականությունը Զեյթունի հանդեպ: Ավելացվեցին հարկերը: 1852 թ. զեյթունցիները աղերսագրեր են առաքում Կ. Պոլիսի պատրիարքին, հայոց կաթողիկոսին, որտեղ հիշատակվում է. «բայց արքա թագավորի վերկին վաթսուն քիս ըստակ է կտրվածը և կանոնադրերն և հաստատությամբ և անշարժությամբ և անհնար և առանց խաղխտությամբ և ի նոցանե արքայեն եկեալ սպասավորքն Ուննյու ալսինքն Զեյթունեն նյություսին համարն չափ խնդրելով կամին զոռով չափեն դուրս ավելի վերկի առնեն, իսկ սակս ամենայն ժողովուրդ խեղճ և անկարող են ավելի տալոյ տշ կարեն. խեղճությունը մեր դուք հոգացեք...»⁹:

⁷ Տե՛ս Գր. Դալուսյան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, էջ 132:

⁸ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 158, վավ. 39, 1851, մայիսի 20:

⁹ Նույն տեղում, թղթ. 163, վավ. 31:

Ակնհայտ է, որ թուրքական կառավարությունը այս անգամ խորամանկությամբ էր գործել:

Ղրիմի պատերազմում «դաշնակիցներին» տարած հաղթանակից հետո սուլթանական կառավարությունը, ամրապնդված համարելով իր դիրքերը, ձգտում էր ամեն դեպ ոչնչացնել տակավին հարատևող փոքրաթիվ կիսանկախ համայնքների իրավունքները, դիմադրության դեպքում՝ նաև ողջ ազգաբնակչությանը: Սուլթաններին ամենից շատ մտահոգում էր Զեյթունի հրապարակացումը: Այդ ուղղությամբ արված քայլերը ավելի վճռական էին դառնում. մտահոգվում էին նորանոր ծրագրեր:

1850-ական թթ. երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունը հաճությամբ ընդունում էր Հյուսիսային Կովկասից գաղթած չերքեզներին, նրանց բնակեցնում Մարաշի կուսակալության լեռնազավառներում, տալիս հողային կալվածքներ ու արտոնություններ, սիրաշահում վերջիններիս՝ օգտագործում զեյթունցիների դեմ: Կառավարության հրահանգով չերքեզները 1858 թ. ներխուժեցին Զեյթունի սահմանները՝ ավերածություն ու մահ սպռելով հայկական գյուղերում: Բերդաքաղաքից դուրս եկած հայ քաջամարտիկները չերքեզներին դիմագրավեցին Քոշ-դաղ լեռան ստորոտում: Չդիմանալով զեյթունցիների գրոհին, չերքեզները խուճապահար փախուստի դիմեցին:

Բ. Դուռը դիմեց նոր քայլի: Սուլթանը Մարաշի կուսակալին հանձնարարում է խստացնել ճնշումները Կիլիկիայի հայ բնակչության նկատմամբ, կանոնավոր ու անկանոն զորաջոկատների, հատկապես չերքեզների միջոցով ասպատակել Ալբիստանի, Հաճընի և Մարաշի հայ գյուղերը, Զեյթունն օղակի մեջ առնելով կտրել դրսաշխարհից և նոր արշավանքի միջոցով վերջնականապես բնաջնջել պետությանն այդքան հոգսեր պատճառող արծվաբույնը: Դրվում էր Զեյթունը հիմնահատակ ավերելու խնդիրը¹⁰:

1860 թ. օսմանյան մի բանակ, խուրշիդ փաշայի գլխավորությամբ, հարձար առիթի էր սպասում Զեյթունի վրա արշավելու: Փաշան 10 հազարանոց կանոնավոր զորքով, չերքեզների ու խաժամուժի ուղեկցությամբ, ներխուժեց լեռնազավառ և բանակ դրեց Զեյթունից 20 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ջահան գետի հովտում: *Զուլում սկսվեց 11 հայրապետի պատերազմը*

Հունիսի 8-ին թուրքական բանազնացները հայ իշխաններին հաղորդեցին, թե փաշան պահանջում է անցած 12 տարիների հարկը և անվերապահ հպատակություն, այլապես կսկսի գրոհը¹¹: Ստանալով հայ իշխանների բացասական պատասխանը, զայրացած փաշան զորքը շարժում է դեպի Զերմուկի դաշտ և փաստորեն սկսում կռիվը: «Այս միջոցին զեյթունցիք Պոլիս դառնվող իրենց եկեղեցականներեն քաջալերիչ նամակ ստանալով, կհարձակին բանակին վրա, որ խուճապահար կփախչի և շատերը կամուրջեն անցնիլ չկարենալով գետը կնետվին կեավուրներին գերի չիյնալու համար»¹²: Խուր-

10 Տճ՝ Վ. Մելիքսեյան, Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը, Առանձնատիպ Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի, «Աշխատություններ», հատ. Բ, Երևան, 1950:

11 Տճ՝ Զեյթունցի [Մ. Սեմերեյան], Զեյթունի անցյալն և ներկայն, մասն Ա, Վիեննա, 1900, էջ 102—104:

12 Դր. Դալուսյան, նշվ. աշխ., էջ 135:

շիդ փաշան, այժմ գլխիկոր, իշխաններից թուլութունն է խնդրում Ախր-Կադի ճանապարհով Մարաշ վերադառնալու: Պարտված թշնամին խուճապահար հեռանում է լեռնագավառից: Սրանով ավարտվում է Զեյթունի կիսանկախության պաշտպանության համար մղվող պայքարի առաջին էտապը:

2. ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1862 Թ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սուլթանական բռնապետության դեմ սկսված ապստամբական կռիվները ազգային-ազատագրական պայքարի բնույթ են ստանում: Դեռևս դարասկզբին ապստամբության դրոշ են պարզում հուլյները, բուլղարները, սերբերը, ռումինացիները, սիրիացիները: 1804 թ. ծայր առան սերբերի ազգային շարժումները, 1821 թ. ոտքի կանգնեցին հուլյն ժողովրդի հերոս զավակները: 1862 թ. ապստամբեց Չերնոգորիան, 1866—1868 թթ.՝ Կրետեն, 1875 թ.՝ Բոսնիան և Հերցեգովինան, 1876 թ.՝ Բուլղարիան: Թուրքական կառավարությունը դիմում էր կտրուկ միջոցների, որպեսզի կանխի նման շարժումները արևմտահայության մեջ, Որքան ուժեղանում էին Թուրքիայի հսկատակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները, այնքան ավելի էին խստացվում ազգային ու սոցիալական ճնշումները, հետապնդումներն ու հալածանքներն Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում, առավել ևս ըմբոստ, կիսանկախ համայնքների՝ Սասունի ու Զեյթունի նկատմամբ:

Խուրշիդ փաշայի պարտությունից հետո Թուրքիան մշակեց նոր ծրագրեր, Կիլիկիայում կենտրոնացրեց ստվարաթիվ բանակ և ամեն կերպ ջանաց հպատակեցնել, նույնիսկ բնաջնջել Զեյթունը, որպեսզի ազատվի հետագա բարդություններից: «Ալի փաշա զրուցած էր 1861-ին առաջ տոթթոռ Պառթ՝ հռչակավոր գերմանացի ճանապարհորդին՝ թե՛ «Կիլիկիո լեռներուն մեջ կան քանի մը ապստամբ ժողովուրդք, հուսամ թե քիչ ատենեն զանոնք անհետ կընենք»¹³:

1862 թ. Մարաշի կուսակալ նշանակվեց Ազիզ փաշան: Նրան տրվեց կանոնավոր բանակ, հրետանի, լայն լիազորություններ՝ Լեռնային Կիլիկիայի ասպատակող ցեղերին, հատկապես չերքեզներին զինվորագրելու, արշավանքի նախապատրաստություն տեսնելու և ապա Զեյթունի վրա արշավելու համար: Շեյխերի, դերվիշների ու մուլանների թափուրը շարժվում էր Կիլիկիայի քաղաքներով ու գյուղերով, բորբոքում հետամնաց մահմեդական բնակչության կրոնական մոլեռանդությունը:

Լուրեր էին տարածվել, թե Զեյթունի բնակչությանը սրակոտոր անելուց հետո, նրա ունեցվածքը բաժանվելու է արշավանքի մասնակիցներին: Այդ պատճառով ամեն օր Ազիզ փաշայի բանակատեղ էին գալիս թուրքերի, չերքեզների, քրդերի զինված ջոկատներ: Գնալով հսկայական չափեր էր ընդունում Մարաշի կուսակալի բանակը: Ամեն ինչ պատրաստ էր, հարկավոր էր արշավանքի առիթ փնտրել, որը և շուշացավ:

Հուլիսի վերջերին Ազիզ փաշան 12 հազարանոց բանակով Մարաշից

¹³ «Փոքր», 1879, № 11, էջ 21—22: